

during the mandatory annual surveys of the above-mentioned contingents. The purpose of this survey was to identify the states of neuroticism, psychopathisation, aggressiveness of the employees of the system of law and order, namely: special units and investigators, which may arise during their official activity and were revealed during their annual obligatory psychophysiological, psychological, psychiatric examinations.

Today, the general professionally determined factors of influence on the health of law enforcers are significant mental and physical load. Most authors distinguish three groups of factors leading to the emergence of neurotic disorders: factors that are due to specific activities; factors of personal qualities; factors of socio-psychological nature.

Key words: psychological state, screening-diagnostics, neuroticism, psychopathisation.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 376.64(477):159.923.2

А. В. Шиделко

СИРІТСТВО В УКРАЇНІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БІОЛОГІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ДІТЕЙ-СИРІТ

Здійснено короткий аналіз історичного досвіду України стосовно явища сирітства. Подано короткий дефінітивний аналіз ключових слів (психологічні особливості, біологічні, соціальні діти-сироти, євросироти). Особливу увагу приділено психологічним особливостям сиріт-підлітків, що виховуються та навчаються у дитячих будинках, школах-інтернатах. Висвітлено класифікацію характерних проблем, пов'язаних із соціальним сирітством за О. Мельниченко і колективом авторів. Запропоновано низку рекомендацій щодо мінімізації явища сирітства в Україні.

Ключові слова: психологічні особливості, діти-сироти, біологічні, соціальні сироти, інтернати, будинки сімейного типу, прийомна сім'я.

Постановка проблеми. Проблема сирітства є актуальною для України, оскільки останніми роками спостерігається збільшення кількості біологічних і соціальних дітей-сиріт із різних причин (війна на окупованих територіях України, складні соціально-економічні умови, криза інституту сім'ї, зміна моральних цінностей і ціннісних орієнтацій тощо).

Із незалежністю Україна перейняла радянський підхід до виховання біологічних і соціальних дітей-сиріт, який ґрунтується на пов-

ному державному забезпеченні в інтернатних закладах (утримання, навчання та виховання). Проте віднедавна діти-сироти мають змогу потрапити під опіку в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї тощо. Такі обставини дещо поліпшують їхнє становлення і в матеріальному, і в духовному, психологічному планах. Адже виховання в умовах депривації призводить до деструкцій у формуванні особистості-дитини, процесу соціалізації й адаптації тощо.

Питання виховання, опіки та гармонійного розвитку дитини-сироти, розуміння її психологічних особливостей є архіважливими і є показником суспільного, економічного, культурного рівня розвитку країни, гуманності сучасного суспільства. Тому розгляд означеної теми є актуальним і доречним.

Стан дослідження. Аналіз наукових розвідок свідчить про значний інтерес учених до проблем сирітства. Явище соціалізації біологічних і соціальних дітей-сиріт у закладах державної опіки розглядали такі дослідники: С. Бадер, Л. Бережна, А. Возняк, І. Грига, Л. Волинець, Л. Дейниченко, К. Ігнатенко, Р. Картер, Ю. Кахіані, О. Кізь, Л. Коробова, О. Кузьміна, С. Нечай, Н. Павлик, Г. Хархан, В. Шпак та ін. Автори вказують на суттєві недоліки такої форми життєвого устрою дітей-сиріт. Наголошуючи, що навчання і виховання дітей-сиріт у таких закладах призводить до деформації процесу формування системи цінностей та ціннісних орієнтацій, а також соціалізації й адаптації.

Різні аспекти біологічних і соціальних сиріт відображено у конструктивних дослідженнях сучасників. Дослідження питання сімейних форм опіки біологічних і соціальних дітей-сиріт здійснити, зокрема, такі науковці: Г. Бевз, Л. Волинець, О. Мельниченко, Г. Хархан, Ю. Черновалюк; соціальної зрілості дітей-сиріт: Л. Канишевська, Л. Дробот; сирітства як соціокультурного феномену: О. Коваленко; теорії і практики опікунства: С. Бадора, І. Плугатор, О. Карпенко, Ю. Яким; соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами: С. Куріна, І. Пеша, А. Полянничко, Н. Сушик, В. Шкуркіна; дитячої бездоглядності: В. Оржеховська.

Мета. Звернути увагу наукового товариства на проблему сирітства в сучасній Україні, зокрема висвітлити психологічні особливості біологічних і соціальних дітей-сиріт.

Виклад основних положень. Проблема сирітства існувала завжди. Природні катаклізми, стихійні лиха, епідемії, катастрофи, теракти, війни, трудова міграція батьків, алкоголізм, наркоманія, позбавлення батьківських прав відповідно до чинного законодавства тощо є причинами того, що діти залишаються без опіки батьків – біологічними чи соціальними сиротами.

Історично на наших землях, ще за правління київських князів, соціально-психологічний захист дітей-сиріт здійснювався на основі теологічного вчення. Це була ґрунтова база для формування у них духовних цінностей, водночас їх навчали основам грамоти, робітничим професіям тощо. Проте, якщо у дитини при втраті батьків були родичі, то вони забирали на виховання до своєї родини і виховували, як рідних.

Усе змінилося за радянських часів, коли після Другої світової війни (1939–1945 рр.), кількість дітей-сиріт значно зросла. Для «виживання» сироти вчиняли правопорушення, хуліганство, крадіжки, вбивства тощо. З метою мінімізації означеної проблеми почали відкривати дитячі будинки, школи-інтернати, колонії для неповнолітніх тощо. Держава повністю взяла на себе відповідальність утримання, забезпечення та перевиховання у разі потреби такої категорії дітей-сиріт. Відповідно до історичних змін відбулися і зміни щодо виховання дітей-сиріт сучасної України, проте донині проблема дітей-сиріт не є комплексно вирішеною, чимало питань потребує конструктивного аналізу та впровадження на рівні держави.

Для розуміння тематики поданого дослідження проведемо короткий дефінітивний аналіз ключових слів. Так, психологічні особливості – це індивідуальна властива людині неповторність її психіки, відмінна від іншої. Це характер, темперамент, реакція, здібності, талант тощо.

Біологічні діти-сироти – це діти, які ростуть і виховуються без опіки батьків, батьки котрих загинули чи померли.

Соціальні діти-сироти – це діти, які позбавлені батьківської опіки, сироти при «живих» батьках, зокрема батьки котрих позбавлені батьківських прав через різні причини (алкоголіки, наркомани, ув'язнені та ін.), покинули своїх дітей, ухилиючись від батьківських обов'язків, а також це діти трудових мігрантів, яких виховують не батьки (рідні: бабуся, дідусь, тітка та ін.).

Зауважимо, що до дітей трудових мігрантів вживається ще дефініція – «євросироти» [1].

Діти-сироти, що виховуються у дитячих будинках, школах-інтернатах, мають низку певних особливостей. Така ситуація спричинена тим, що такі діти не отримують достатньо уваги і турботи для гармонійного розвитку (психічного, фізіологічного, духовного, психічного тощо). Таке обмеження виокремлене у наукових розвідках як стан депривації.

Депривація – це дефіцит, обмеження, ізоляція внутрішнього стану особистості відповідно до зовнішнього. Депривацію в контексті

поданого дослідження першочергово розуміємо як позбавлення дитини матері, батька тобто обмеження у материнсько-батьківській ласці, опіці. Така депривація надалі негативно впливає передусім на розвиток емоційної, вольової, інтелектуальної, соціальної, психологічної сфер дитини, на процеси комунікації, взаємини із однолітками та дорослими тощо.

Зауважимо на особливості психологічного розвитку дитини-сироти підліткового віку, адже це найважливіший період, який характеризується швидкими змінами у фізіологічному, емоційному, психологічному, соціальному становленні. Водночас це період формування свідомого сприйняття себе як частини колективу (інтернат, будинок сімейного типу, дитячий притулок тощо) та члена суспільства. Заразом це період життєвого і професійного самовизначення. Коли підліток дитина-сирота ставить собі запитання: хто я? чому я? ким хочу бути? яким себе бачу в майбутньому? тощо.

Психологічною особливістю для дитини-сироти підліткового віку є формування у неї якостей психіки відповідно до пубертатного періоду. Проживання у закладі й спілкування з обмеженим колом дорослих, де відносини регламентовані й далекі від сімейно-родинних, спричиняє деформацію багатьох якостей, що є життєвоважливими.

Зважаючи на викладене, виникає необхідність висвітлити доктрину щодо психологічних особливостей дитини-сироти-підлітка, яка живе і виховується в закладах закритого типу.

Основними характерологічними особливостями підлітків – вихованців інтернатних закладів є настороженість, контроль емоцій, схильність до відчуття провини; наявність акцентуацій характеру (психоастенічні, шизоїдні, гіпертимні, психопатичні реакції тощо). Окремі показники пізнавальних здібностей у вихованців інтернатних закладів (вербальна і зорова пам'ять, образне і логічне мислення, увагу) незначно, проте знижені, що не призводить до значних негативних відхилень рівня загального інтелектуального розвитку підлітків. Також у вихованців знижені адаптивні здібності (поведінкова регуляція, комунікативні якості, моральна нормативність) [2, с. 268–269].

Підліткам-сиротам притаманна занижена або негативна самооцінка, яка формується з огляду на важливі причини: дитина вважає себе «поганою» тому, що її залишили, відмовилися від неї, відчувається покинутою, зрадженою. Стан напруження, тривоги, невпевненості у собі та недовіри до інших людей (бо очікує від них лише поганого) спричиняє неоднозначне ставлення до себе.

Аналізуючи психологічні характеристики дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виявлена ще одна особливість,

яка характеризує портрет дітей, котрі залишилися без опіки батьків, – феномен «Ми», який є своєрідною ідентифікацією дітей одні з одними. Відомо, що у «нормальній» сім'ї феномен «Ми» відображає причетність дитини саме до своєї сім'ї, є важливою емоційною та моральною силою, яка створює умови для внутрішнього захисту. А в дітей, які залишилися без сім'ї, створюється стихійне «Ми» як своєрідне психологічне утворення. Це пояснюється тим, що для таких дітей цілий світ поділяється на «своїх» і «чужих». Водночас у них формуються особливі ієрархічні стосунки, зокрема доволі жорсткі стосунки в середині «Ми» і у ставленні до молодших [3].

Отже, психологічні особливості дітей-підлітків вихованців інтернатних закладів полягають у стані депривації, який негативно впливає на їхній розвиток і соціальну адаптацію. У них немає мотивації та бажання вчитися, вони мають розмиті уявлення про власне «Я», а також про те, чого вони хочуть. Вони не можуть бути самостійними (з огляду на те, що перебувають на повному державному забезпеченні), а це призводить до дезадаптації життя у соціумі в майбутньому. Діти-сироти у підлітковому віці стикаються із найважливішою проблемою, а саме професійною визначеністю. І, зважаючи на занижену самооцінку, переважно обирають робітничі професії, водночас маючи, наприклад, здібності до творчості тощо. Вони зосереджуються не на самооцінці, а на оцінці, думці про себе інших людей.

Усе зазначене ґрунтується на неправильній побудові цінностей та ціннісних орієнтацій з огляду на стан їхнього виховання, обмеження спілкування, навчання та життя, психологічну ізоляцію. І часто, виходячи з інтернатних закладів у самостійне життя, вони не можуть адаптуватися до соціуму. В них майже немає навиків соціального аспекту, вміння вирішувати прості побутові проблеми, комунікувати зі соціальними структурами тощо. Отже, психологічні особливості дітей підліткового віку, які виховуються без сім'ї, мають несформовану систему цінностей і ціннісних орієнтацій, яка впливає на подальше життя у соціумі, формування та становлення їх самосвідомості, самооцінки, міжособистісних відносин.

Ґрунтуючись на викладеному, наголосимо, що процес інтеграції України у світове співтовариство порушує перед нашим суспільством доволі складні питання, одним із яких є реформування державної системи опіки над дітьми-сиротами. Важливим механізмом поліпшення ситуації щодо утримання та виховання дітей-сиріт є деінституалізація (виховання сиріт у будинках сімейного типу тощо). Західні країни стали на цей шлях у 50–60-х рр. минулого століття, а наша держава робить лише перші кроки у цьому напрямі.

Нині система опіки над дітьми-сиротами, на думку багатьох експертів, повинна поєднувати два напрями розвитку: реформування державних закладів опіки і розвиток сімейних форм опіки та піклування. У перспективі очікується майже повний перехід на сімейні форми опіки. Це поліпшить систему виховання дітей-сиріт і мінімізує деструкції становлення особистості дитини-сироти в усіх її аспектах. Оскільки формування і становлення дитини у родинному колі кардинально відрізняються від виховання дитини у закладах інтернатного типу. Адже система цінностей і ціннісних орієнтацій є у кожної людини, формується на моральних і світоглядних позиціях особистості, які ґрунтуються передусім на вихованні, яке дитина отримує в період становлення, і в сім'ї. У подальшому житті це має конструктивний вплив на самоусвідомлення, самовдосконалення, самомотивацію і є вирішальним еталоном для духовного розвитку особистості.

Сім'я є первинним і природним середовищем для соціалізації та виховання дитини. Її вважають провідним інститутом у формуванні й гармонійному становленні особистості. Попри значну кількість соціальних інституцій (дошкільний заклад, школа, засоби масової комунікації, мережа Інтернет, друзі, однолітки, референтні групи, позашкільні організації), які чинять хоч і вагомий вплив на підростаючу особистість, головна роль – належить сім'ї.

І. Пеша зазначає, що економічна криза України негативно вплинула на функціонування сім'ї як окремого інституту соціально-виховного спрямування. Сучасне сирітство, на її думку, є певним наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сімей із дітьми [4].

Водночас зазначимо, що збільшення такої категорії дітей спричиняє й низька відповідальність батьків, неусвідомлене батьківство, а також їхня деструктивна поведінка: алкоголізм українського населення, низький матеріальний рівень молодих сімей, відсутність житла чи проживання із своїми батьками, вживання наркотиків для вирішення психологічних проблем чи розслаблення тощо.

Провівши узагальнення напрацювань провідних науковців, О. Мельниченко та колектив авторів розробили класифікацію характерних проблем, пов'язаних із соціальним сирітством:

- 1) за масштабом: глобальні; національні; регіональні; локальні;
- 2) за причинами поширення:
 - геополітичні (світові війни та соціальні потрясіння; міжнародні конфлікти, зростання кількості біженців);
 - державно-управлінські (неспроможність обраної стратегії соціальної політики держави; низька результативність діяльності упов-

новажених органів державної влади; кризовий стан системи освіти і виховання);

– соціально-демографічні (зниження стабільності шлюбу, зростання позашлюбної народжуваності; порушення структури сім'ї; збільшення кількості кризових сімей);

– соціально-економічні (збідніння населення та поглиблення його майнового розшарування; безробіття; відсутність власної квартири; вимушеність заробітчанства за межами України, глобальна тенденція до урбанізації);

– соціально-психологічні (деформація традиційних цінностей українського народу, а відтак низький рівень моральних засад сім'ї, зниження її духовного потенціалу, ослаблення моральної відповідальності за виховання дітей, недотримання релігійних постулатів (щодо шлюбу, батьківства, абортів тощо), збільшення кількості молодих сімей щодо вживання алкоголю, наркотичних засобів, делінквентна поведінка, використання власних дітей для збагачення (рабська праця, проституція неповнолітніх, жебрання тощо), форми насильства у сімейному колі та інтернаті, послаблення уваги суспільства до сімейного інституту загалом тощо);

– причини, які від нас не залежать (передчасна чи трагічна смерть батьків чи одного з батьків);

3) до соціальних сиріт належать такі категорії дітей:

– діти-втікачі з деструктивних і благополучних сімей;

– діти-безхатченки;

– діти, які зазнали насильства в установах і втекли із них;

– діти, схильні до життя на вулиці відповідно до психологічних

характеристик;

– діти з девіантною, делінквентною поведінкою, схильні до подорожування, жебрацтва, бродяжництва;

4) органи, котрі відповідальні за вирішення проблем сирітства:

– громадськість: усиновителі; опікуни (піклувальники); прийомні сім'ї; дитячі будинки сімейного типу; особи, які здійснюють патронат над дітьми;

– освітньо-виховні заклади: будинок дитини; дитячий будинок; дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) компенсуючого типу; дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу; дошкільний навчальний заклад (центр розвитку дитини); загальноосвітня школа-інтернат; спеціалізована школа-інтернат; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат; загальноосвітня санаторна школа-інтернат; центр соціально-психологічної реабілітації дітей;

– органи державного управління: служба у справах дітей; Державний департамент з усиновлення і захисту прав дитини; соціальна

служба для сім'ї, дітей і молоді; Київська міська державна адміністрація, районні та міські відділи освіти органів місцевого самоврядування і місцевих адміністрацій; Міністерство освіти і науки України; Міністерство соціальної політики України [5].

Отже, для мінімізації сирітства в Україні як соціально-психологічного явища варто на рівні держави звернути посилену увагу на інститут сім'ї як основної гілки виховання дітей – майбутнього української держави.

Доцільно було б у школі запровадити години етики та психології сімейного виховання, де б учні у процесі формування і становлення мали змогу отримувати ґрунтовні знання про інститут сім'ї на засадах традиційних українських цінностей. Вагомим аспектом буде введення на рівні Міністерства освіти і науки України уроків статевого виховання та сексуальної просвіти, що мінімізує ранні аборти, раннє материнство (зокрема і народження дітей-дітьми, відмова від них при народженні), сформує культуру взаємин із протилежною статтю, відновить авторитет батьківства. Водночас доцільно наголосити на підтримці матерів-одиначок, неповнолітніх матерів, матерів, які залишилися без житла, що потерпають від домашнього насильства – це мали б бути певні центри у кожному великому місті та райцентрі. Потребують змін на законодавчому рівні посадові обов'язки психологів і соціальних педагогів/працівників, де було б визначено їм право відвідувати без попередження сім'ю-деструктивного характеру для подальшого виявлення й усунення негативних аспектів виховання та жорстокого поводження з дітьми тощо.

Отже, здійснивши короткий аналіз причин, зокрема й соціально-психологічного характеру, що спричиняють явище сирітства в Україні, зазначимо, що проблему можна мінімізувати. Для зменшення кількості дітей-сиріт варто змінити систему опіки державного зразка (дитячі будинки, школи-інтернати тощо) на будинки сімейного типу, родинні осередки, альтернативні форми виховання, вихователів на прийомних батьків. І відтак дитина-сирота виховуватиметься у великій сім'ї, проте це буде сім'я, а не інтернат. Де і проходитиме формування і становлення особистості дитини відповідно до сімейної інституції.

Висновки. Отже, зазначена проблема відображена у ґрунтовних працях багатьох науковців, проте так і не окреслено цілісної фундаментальної концепції щодо мінімізації явища «сирітства» в українському суспільстві, не має єдиної теорії виховання та навчання такої категорії дітей тощо. Також наголосимо, що професійна освіта підготовки майбутніх фахівців, які працюватимуть із дітьми-сиротами, обмежена навчальними дисциплінами, що висвітлювали б особливості психологічного розвитку таких дітей, зважаючи на їхній статус.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо у з'ясуванні психологічних особливостей абьюзера у сімейних відносинах.

1. Шевцова М. «Євросироти»: з чим стикаються діти українських трудових мігрантів. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/05/4/224005>
2. Чистяк О. В. Особливості психічного розвитку дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківської опіки, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 2 (23). С. 266–272.
3. Соціально-психологічні характеристики дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. URL: <http://www.pedahohikam.net/nervs-1094-1.html>
4. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: (проблеми реформування) / Укр. ін-т соціальних досліджень; Ін-т дитинства. К.: Логос, 2000. 86 с.
5. Мельниченко О. А., Юр'єва А. Ю., Панченко А. Ю. Проблеми соціального сирітства: причини, прояви та способи розв'язання. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2013. № 16. С. 38–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSunU_2013_16_9

Shydelko A. V. Orphanhood in Ukraine: psychological peculiarities of biological and social children-orphans

A brief analysis is carried out on the historical experience of Ukraine regarding the phenomenon of orphanhood, where the state fully assumed responsibility for the maintenance, provision and re-education, if necessary, of such a category of orphans. A short definitional analyses of keywords (psychological peculiarities, biological children-orphans, social children-orphans, euroorphans) is presented in the article. Psychological peculiarities include an individual character, temperament, reaction, ability, talent, etc. Biological children-orphans are children whose parents have been killed or died. Social children-orphans are orphans whose parents are alive. Euroorphans are children of migrant workers.

Particular attention is paid to the psychological peculiarities of teenage-orphans who are raised and trained in orphanages, boarding schools. The following features are singled out: alertness, control of emotions, tendency to feel guilty; the presence of character accentuations (psychoasthenic, schizoid, hypertensive, psychopathic reactions, etc.), the phenomenon of «we», which is a peculiar identification of children with one another, undervalued or negative self-esteem, state of stress, anxiety, self-doubt and distrust to other people.

The classification of characteristic problems related to social orphanage by O. Melnychenko and the collective of authors is highlighted: by scale, by reasons of occurrence; the categories of social orphans are singled out and the state structures that are responsible for solving problems of orphans in Ukraine are identified.

Key words: *psychological peculiarities, children-orphans, biological orphans, social orphans, boarding schools, family-type homes, foster family.*

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.